

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ, Београд
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Миграције, интеграција и брачна пракса код Горанаца*

Горанци склапају углавном етнички хомогене бракове. Постоји такође пракса избора брачног партнера у оквиру једног села. Сеоска ендогамија је присутна у оквиру горанске заједнице у континуитету један дужи период. Миграције становништва из Горе обележиле су како 20. тако и почетак 21. века. Уколико узмемо у обзир да Гора представља средину са интензивним и бројним иселјавањима становништва и да миграције могу да утичу на промене у оквиру постојеће праксе избора брачног партнера, питање везе између миграција горанског становништва и етничке хомогамије/хетерогамије се чини потпуно оправданим. Нарочито ако се узме у обзир да већина мојих саговорника подржава праксу склапања хомогамних бракова јер сматра да она доприноси складним односима у браку и практиковању културних особености горанске заједнице. У раду сагледавам и образлажем праксу избора брачних партнера код Горанаца који живе у Београду и Тутину. Друга половина 20. и прва деценија 21. века чине хронолошки оквир истраживања. На основу анализа емпиријске грађе и релевантне литературе закључујем да миграције нису значајније утицале на праксу избора брачног партнера. Уједно закључујем да етнички хомогамни бракови не успоравају процес интеграције.

Кључне речи: Горанци, миграције, интеграција, етничка хомогамија/хетерогамија, сеоска ендогамија, Београд, Тутин

Migration, Integration and Marriage Practices among the Gorani

For the most part, the Gorani enter ethnically homogenous marriages. Marrying into the same village is also a common practice. This village endogamy has continuously been present in the Gorani community for a longer period of time. Migration of population from the Gora region has been characteristic for the most of the 20th century and the beginning of the 21st. Considering the fact that Gora is an area of intensive and populous emigration and that migrations can influence changes in the current practices of choosing the spouse, the issue of the relation between the Gorani migrations and ethnic homogamy/endogamy seems entirely relevant. This also stands true given that the majority of the informants endorse the practice of homogamous marriages, believing that it contributes to harmonious relations in

* Овај рад је резултат истраживања која обављам на пројекту: *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* број 177027, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

the marriage and to practicing of the Gorani community's cultural specificities. In this paper I am presenting and interpreting the practices of choosing marital partners among the Gorani living in Belgrade and Tutin from the second half of the 20th until the beginning of the 21st century. Based on the analysis of the empirical data and relevant literature I argue that migrations have not significantly influenced the practice of the selection of the spouse, as well as that ethnically homogamous marriages are not slowing down the process of integration.

Key words: the Gorani, migration, integration, ethnic homogamy/heterogamy, village endogamy, Belgrade, Tutin

Увод

Питања у вези са брачним праксама у оквиру неке етничке заједнице или више њих, најчешће се постављају у контексту утицаја тих пракси на конструисање и одржавање етничког, језичког и религијског идентитета, као и етничких граница¹. Другим речима, полемише се о корелацији између хомогамије/хетерогамије као брачне праксе и могућности да се путем ње допринесе одржавању етничког, језичког и религијског идентитета заједнице, као и њених симболичких и стварних граница (Прелић 2005, 51–64; Илић 2010, 99–120; Sedmak 2002). У том смислу, посебна пажња се посвећује *мешовитим браковима*.

На овом месту је потребна мала дигресија у вези са термилошким апаратом који користим у раду. У домаћој и иностраној етнологији и антропологији, али и у социолошким радовима, наилазимо на шаренило термина који се користе за означавање брачне заједнице наспрам етничке, националне и/или религијске припадности партнера (Sedmak 2002, 25–29). Наведено запажање илуструје и цитат који наводим у наставку: „Под појмом ‘мешовити брак’ данас се претежно подразумева брак склопљен између супружника који су различите етничке или верске припадности“ (Дрљача и Медар 2002, 4). Синоним за мешовити брак често је хетерогамија, термин нешто ширег обима, који означава „склапање брака између припадника различитих друштвених особина“ (Петровић, 1985, 8). Осим термина ‘етнички мешовити бракови’ у литератури срећемо и друге појмове који означавају исту појаву: етнички хетерогени бракови, интеретнички, егзогамија (Mrđen 2010), али и бинационални (Martinez Hernandez, 2009) и етнохетерогамија (Дрљача и Медар 2002), а означавају брак склопљен између супружника који припадају различитим националностима и/или етничким заједницама.“ (Lazar, Aćimov 2017, 398–399) Изабрати одговарајући термилошки апарат није увек једноставно, поготово ако се има на уму да он представља значајну парадигму рада и да омогућава свеобухватније разумевање појаве или феномена који се анализира. У раду користим изразе етнички хомогамни и

¹ Овом проблематиком су се бавили етнологи и антрополози како у Србији тако и на ширем европском и ваневропском простору. У тексту наводим само оне ауторе чије сам радове користила непосредно за писање овог текста.

хетерогамни брак, јер је њихово значење шире и свеобухватније у односу на изразе етничка ендогамија/егзогамија². Уједно полазим од тога да је употреба поменутих термина адекватна и оправдана с обзиром на контекст у којем сагледавам предмет овог рада³.

То што је одређена форма брака на нивоу шире заједнице вреднована као пожељна и прихватљива не значи да је сви у друштву или некој заједници сматрају таквом. У супротном не бисмо били сведоци брачних пракси које се у одређеном времену и простору не сматрају пожељним⁴. Брак је у домаћој етнологији и антропологији разматран с више различитих аспеката о чему сведочи велики број радова⁵.

Резултати појединих истраживања показују да се хомогаман брак у оквиру мањинских заједница неретко перципира као „чувар“ етничког и језичког идентитета (мањинске) заједнице (в. Rajković Iveta 2004–2005, 237–287). Хетерогамни бракови са становишта појединих теорија слабе солидарност и кохезију заједнице, уједно доприносе повећању пропустљивости етничких граница, као и асимилацији, а на крају и нестанку етничке заједнице (Sedmak 2012, 192). Поједини аутори убрајају и хомогамне бракове у групу чиниоца који повољно утичу на одржавање етничких и религијских особености горанске заједнице (Антонијевић 2000, 27). Слична овом су схватања већине саговорника, с тим да они праксу избора брачног партнера у оквиру своје заједнице подржавају из више разлога. Судећи по исказима саговорника, миграције и живот изван Горе утичу на промене

² Термин хомогамија се састоји од речи *homos* (гр. заједнички) и *gamos* (гр. брак, удаја, женидба) (Вујаклија 1996/97, 992). Неретко се користи за означавање брачне заједнице партнера који нису само исте етничке и религијске припадности, већ припадају сличним културним контекстима (Sedmak 2002, 25–29). Поменути термин се у домаћој етнологији и антропологији, као и социологији најчешће користи за брачну заједницу партнера исте етничке и/или религијске припадности, тј. као синоним за етничку ендогамију (Благојевић 2005, 176–185; Lazar, Aćimov 2017, 398–399).

³ Саговорници су пореклом из Горе, а живе у Београду или Тутину. Поједини су рођени и одрасли у Гори, а доселили су се у Београд након 1999. године. Други су рођени и одрасли у Београду или Тутину. Образовни ниво и занимања саговорника су различита. Разлике су евидентне и у перцепцији етничког и религијског идентитета, као и по питању примене одређених правила у избору брачног партнера. Судећи према томе, на избор брачног партнера утиче истовремено више фактора. О томе сам водила рачуна при анализи етничке хомогамије у оквиру горанске заједнице.

⁴ О појединим животним ситуацијама и околностима са којима су се суочавали они појединци који су изабрали партнера изван сопствене заједнице и склопили хетерогаман брак у Србији у периоду непосредно након Другог светског рата сведочи и животна прича Дидаре (Malešević 2004).

⁵ Овом приликом наводим само неке од њих: Гавриловић 1985, 11–17; Иста 1989, 93–107; Златановић 2003; Павићевић 2006; Ивановић 2007, 157–220; Горунуовић 2007; Пишев 2010, 49–79.

употребе појединих симбола горанског идентитета (пре свега, горанског говора, одевања, као и организације свадбеног веселја). Тај процес је посебно уочљив у првој деценији 21. века.

Уз наведене, постоје теоријске поставке и на њима заснована истраживања у којима се етничка структура брака посматра као показатељ етничких односа у друштву, односно односа између различитих етничких и националних заједница које се налазе на заједничком простору (Mrđen 2010). Другим речима, склапање бракова с обзиром на националну или етничку припадност супружника се посматра „као добар индикатор етничких односа у једном друштву.“ (Петровић 1997, 265, 266)⁶. Заступљеност етнички хетерогамних бракова би се, с обзиром на наведено, могла посматрати као показатељ добрих међуетничких односа у друштву. Судећи према статистици, такви бракови су били заступљени само у појединим деловима наше државе – пре свега у Војводини (Петровић 1997, 265–276; Mrđen 2010). Србија је, дакле, пример државе у којој су хетерогамни бракови заступљени у много мањем постотку у односу на хомогамне бракове (Петровић 1997, 265–276; Mrđen 2010). Другим речима, хомогамија није резервисана само за мањинске етничке заједнице, већ је широко распрострањена и у оквиру већинске заједнице. Судећи према томе, можемо закључити да представља уобичајен облик брачне заједнице у Србији. Брачна хомогамија у оквиру горанске заједнице се уклапа у тај образац. Хетерогамни бракови код Горанаца се, у том смислу, могу посматрати и као настојање да се изађе из оквира који постоје унутар заједнице порекла, али и шире друштвене заједнице.

У овом раду је у фокусу питање утицаја миграција Горанаца на могућност избора брачног партнера према правилима која су (била) у примени у Гори, тј. у средини из које воде порекло. Крај двадесетог и почетак двадесет првог века се наводе као период најинтензивнијег исељавања Горанаца из Горе (Hasani 2011, 311–322; План развоја општине Драгаш 2013; Зејнели 2015). То наводи на помисао да је са исељавањем становништва прекинута и дотадашња пракса избора брачног партнера. Истраживање горанске заједнице које сам обављала у Београду и Тутину, а чије резултате једним делом презентујем у овом раду, не потврђују претходно изнету претпоставку. Због тога сам у горњој реченици глаголски облик *била* ставила у заграду. На тај начин сам желела да нагостим ситуацију коју затичемо данас у Гори и код Горанаца који живе изван Горе.

У раду сагледавам и анализирам праксу која је присутна у оквиру горанске заједнице у периоду од педесетих година двадесетог века до данас (прва деценије 21. века). Другим речима, посматрам праксу која је била у примени у Гори и која је у примени у месту имиграције, односно у Београду и Тутину⁷. Емпиријски материјал који сам прикупила приликом теренског

⁶ Поменути контекст је присутан пре свега у истраживањима социолога (Sedmak 2002).

⁷ У Тутину, за разлику од Београда, живи свега неколико горанских породица. У питању је место, односно друштвена и културна средина у којој је већина становништва исламске вероисповести. Горанци који живе у Тутину се баве углавном посластичарством или

истраживања у Београду (од 2012. до 2018. године) и Тутину (2015. године) садржи податке који се у одређеном смислу подударају с наводима из литературе и извора које користим у раду, иако између истраживања појединих аутора и овог које сам сама обављала постоји извесна временска дистанца. Теренско истраживање је укључивало разговоре са саговорницима који су пореклом из Горе, а стално су настањени у Београду или Тутину. Контекст у којем посматрам везу између миграција и брачних пракси је, у извесном смислу, условљен емпиријским материјалом и концепцијом самог рада. Питање *дозвољеног* и *забрањеног* као вредносних категорија се не односи само на примену и поштовање религијских правила, у овом случају оних које препоручује Куран, већ и на остала правила у вези са избором брачног партнера и склапањем брака, која су проистекла из секуларне праксе. У том смислу, потребно је рећи да су у овом раду у фокусу правила избора брачног партнера која се по својој форми и садржини могу сматрати делом горанске обичајне праксе и традиције. То, наравно, не искључује могућност да су они проткани верским прописима⁸.

Брачна правила и пракса избора брачног партнера код Горанаца

Истраживањем брака у горанској заједници су се до сада бавили поједини научници из различитих дисциплина. Значајним доприносом можемо сматрати дипломски рад етнологичке Сузане Хасани (2003), која је по оцу Горанка, као и рад Зорице Дивац (1995, 195–202). О избору брачног партнера и брачним правилима код Горанаца су писали и инострани научници (Derans i Žeslen 2011; Schmidinger 2013). Својеврстан извор података представљају и поједина литерарна дела чији аутори су Горанци (Шефит 2018)⁹. Једно од познатијих међу њима представља и драмски текст „Јусуф и Џемиља“ (Isljami 1995)¹⁰. Писани наративи су се показали посебно значајним за сагледавање и разумевање тематике о којој говорим у раду. У питању је врста извора која захтева пажњу *per se* и било би корисно подробније и свеобухватније је анализирати у посебном раду.

Из литературе сазнајемо да се код Горанаца избору брачног партнера увек придавао посебан значај и да се то питање тичало не само појединца већ

угоститељством (тзв. ашчије). Према мојим досадашњим сазнањима – сви они који су удати/ожењени су у хомогамном браку.

⁸ Анализа утицаја Курана и исламских верских прописа на избор брачног партнера у оквиру горанске заједнице захтева више простора од оног који имам на располагању. У плану је да се тој тематичи посветим у раду који ће бити конципиран тако да омогући њено свеобухватније сагледавање.

⁹ Овом приликом се позивам на наведену књигу, јер су у њеном фокусу приповедања о миграцијама Горанаца и избору брачног партнера у средини досељења. На поменути књигу су ме упутили неки од мојих саговорника из Београда, на чему им се искрено захваљујем.

¹⁰ Колегиници Биљани Сикимић из Балканолошког института захваљујем јер ме је упутила на поменути драмски текст.

и његове сродничке заједнице, а на извештајан начин и целокупне горанске заједнице (Дивац 1995, 196, 197; Хасани 2003). Зорица Дивац констатује: „Узимали су се из истог села или из суседног“ (Дивац 1995, 196). Уједно наводи: „Препрека браку је било и сродство до петог колена по мушкој линији“ (Дивац 1995, 196). Жеља да се деца венчају с припадницима заједнице је забележена и у садашњости (Derans i Žeslen 2011, 29), а као разлог се наводи потреба да: „свака генерација сачува нашу културу и да је пренесе даље.“ (Derans i Žeslen 2011, 29) Наводи се такође да су бракови били уговарани (Дивац 1995, 196–197), али да је било и противљења избору брачног партнера (Дивац 1995, 196), о чему сведочи и горанска поезија (Хасани 1987, 132, 251; Isljami 1995). Зорица Дивац је забележила извесне промене у периоду 90-их. Оне се у првом реду тичу избора брачног партнера: „Ретке су женидбе по жељи мајке и оца. Млади данас сами бирају себи брачног друга.“ (Дивац 1995, 200). Наведено се доводи у везу са променама у сфери друштвених односа и ауторитета који су родитељи имали (Дивац 1995, 200). Уобичајеним се сматра да се девојке и младићи друже на путу до школе, у школи, у превозу, при изласцима у шетњу (тзв. корзо) и сл. (Дивац 1995, 200). На улогу хомогамног брака у очувању културних особености горанске заједнице упућују и нека друга истраживања (Николић 1995, 184). Десанка Николић наводи да: „све до 60-их година на подручју општине Драгаш није склопљен ни један мешовити брак. У периоду од 60-их до 80-их година број мешовитих бракова износио је 1% од укупно склопљених бракова, а у периоду од 80-их до 90-их година у односу на све склопљене бракове, мешовити бракови су били заступљени са 2,8%“ (Николић 1995, 184) Брак се, дакле, посматра као део друштвеног живота који подстиче „унутаргрупну кохезију“ (Николић 1995, 183). За разлику од наведеног, Харун Хасани наводи: „У периоду од око три и по деценије склопљено је 238 мешовитих бракова у срединама где су се Горанци нашли због боље зараде, наравно најпре као печалбари. Слично је и са онима који су се ван Горе нашли због школовања, служења војног рока или на привременом раду у иностранству.“ (Хасани 1995, 165). Х. Хасани такође истиче: „реално је очекивати да је стварно стање обимније и сложеније.“ (Хасани 1995, 165) Другим речима, постоје назнаке да у оквиру горанске заједнице има више примера оваквих бракова него што се то иначе мисли, с тим да званична статистика није у могућности да то потврди¹¹. Хетерогамни бракови се, дакле, посматрају као последица миграцијских кретања и живота Горанаца изван Горе (Хасани 1995, 165). Подаци с којима за сада располажемо показују да је хомогамија распрострањена и у периоду интензивних миграцијских кретања.

¹¹ Харун Хасани наведене податке износи на основу сопствених истраживања. Резултати нису објављени. Посредовани су ми усменим путем приликом разговора у Београду маја 2015. године. У разговору са саговорницима сазнајем да се грађанска форма брака до 1999. године склапала у Драгашу. Матичне књиге венчаних су након тога премештене у Крушевац. Од почетка 21. века долази до промене у пракси склапања грађанског брака. Он се најчешће склапа у месту сталног настањена, а не у Драгашу. У образложењу такве праксе се наводи да документа која издаје општина у Драгашу (у Гори), државне институције у Србији не прихватају као валидне.

Саговорници то образлажу праксом одласка у Гору и боравка тамо током лета, као и у мају, када се у Гори празнује Ђурен¹². У том смислу је моја намера да у овом раду сагледам и објасним везу између миграција, процеса интеграције¹³ и етничке хомогамије/хетерогамије.

Миграције, сеоска ендогамија и етничка хомогамија/хетерогамија

Миграције представљају константу у оквиру горанске заједнице. Другим речима, заступљене су вековима, с тим да се мењају њихов облик, обим и интензитет (Hasani 2011, 311–322; Ђорђевић Црнобрња 2016, 85–101). Интересантним се чини сагледати савремену миграцијску ситуацију у Гори, јер је популација која је мигрирала бројнија од оне која је стално настањена у Гори (Schmidinger 2013; Plan razvoja opštine Dragaš 2013; Зејнели 2015). Осим тога, „Горанци су расути свуда по свету“, како каже један саговорник¹⁴. Другим речима, живе у различитим државама, односно срединама, у којима је горанска популација у мањини, тј. заступљена је у незнатном проценту у односу на друге мањинске заједнице и већинску популацију (Schmidinger 2013). Како се у таквим околностима успева примењивати претходно поменута пракса избора брачног партнера, односно да ли то значи да миграције и живот изван Горе не утичу на промену правила и праксе склапања етнички хомогамних бракова?

Судећи према подацима из литературе и према исказима саговорника етнички и религијски хомогени бракови су присутни у оквиру горанске заједнице један дужи период. Саговорници наводе да Горанци настоје да склапају хомогамни брак и то, ако је могуће, са особом која води порекло из истог села. Сеоска ендогамија је присутна и данас (прва деценија 21. века), с тим да се „узимање“ изван села не перципира као непожељно, као што је то био случај у другој половини 20. века (Дивац 1995, 196), јер су животне околности такве да оправдавају сеоску егзогамију.

Како наводи једна саговорница:

¹² Ђурен је горански израз за празник који се прославља сваке године почетком маја (од 5. до 8.) (Хасани 2003; Redžepi 2014, 48–49). Саговорници наводе да се у Гори тада прославља долазак пролећа. Наведено илуструју и речи једне саговорнице: „Изашли смо из зиме.“ (рођена 1960. године, живи у Гори, разговор сам водила у Београду 5. јуна 2018.)

¹³ Процес интеграције сагледавам као постмиграцијску ситуацију која има своје особености и специфичности када је горанска заједница у питању (Ђорђевић Црнобрња 2017, 619–637).

¹⁴ Саговорник је рођен 1947. у Гори, из које је емигрирао 1999. године. Разговор смо водили 2013. у Београду.

„Раније било све у селу. Раније било тако, не знаш никога и у село само. Сад телефон чуда прави. Раније није имао телефон, немаш где, у село.“¹⁵

У образложењу се наводи да комуникација између људи из других, суседних села није била тако честа и интензивна као што је у садашњости, када млади лети, приликом боравка у Гори, излазе и у друга села у кафиће, на свадбе, и томе слично. У прилог наведеном, један саговорник каже:

„Девојка је у свом селу. Али данас иду и у друга села. Корзо данас више нема.“¹⁶

У образложењу се наводи да су девојке излазиле да прошетају (тзв. корзо) само у свом селу. Међутим, данас не постоји више тај вид шетње и девојке и младићи одлазе и у друга села да би се дружили и упознавали.

О пракси избора брачног партнера унутар села један од саговорника каже:

„Раније, ја колико знам, овај, није било толико да се из других села узимају. Више су гледали ту у селу где су, да није родбински везано, и тако су се узимали.“

У наставку додаје:

„Били су усмерени ту у селу једни на друге. Зна се каква је породица, и гледали су ко како има, и спрам тога су се правили бракови.“¹⁷

Дешава се такође да са свима унутар села постоји блиска крвна сродничка веза и, самим тим, то представља препреку за брак.

Према речима једне саговорнице: „Четврто може, треће не би ваљало. Ту су баш своји.“¹⁸ Другим речима, склапање брака са крвним сродницима није прихватљиво до „четвртог колена“¹⁹.

Евидентно је да постоји више фактора који утичу на формирање правила о избору брачног партнера. Осим тога, није увек примаран само један

¹⁵ Саговорница је рођена 1960. године, живи у Гори, није удата, разговор смо водиле у Београду, јуна 2018.

¹⁶ Саговорник је рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

¹⁷ Саговорник је рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

¹⁸ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи с породицом у Београду. Разговор смо водиле јуна 2018.

¹⁹ „Колено“ је израз који користе у одређивању близине сродничке повезаности, односно степена сродства. Саговорници уједно наводе да се дешава да се то правило прекрши, с тим да су такви примери ретки. У образложењу се наводи да људи мисле да се код деце која се рађају у таквом браку могу јавити аномалије.

фактор, већ од ситуације и појединог случаја зависи који од њих ће имати већи утицај при избору партнера.

Саговорници такође наводе да је у случају сеоске егзогамије прихватљивије узимање из суседног него из неког удаљенијег села. Овакав став се заснива на схватању да је родитељима згодније уколико се кћи уда у своје село, јер ће бити физички ближе њима када су лети на одмору у Гори. Уколико имамо у виду да се Гора распростире на релативно малом географском простору, чини се невероватном тежња за реализацијом сеоске ендогамије из наведеног разлога. Међутим, није у питању само удаљеност већ и разлике између села које се уочавају у говору, одевању жена²⁰, као и у практиковању исламских верских правила и обичаја и томе слично. Како једна саговорница каже:

„Како нема разлика? Има разлика. Свако село има своје.“²¹

Притом се чини да није важан обим разлика, већ оне представљају параметар који доприноси креирању система правила по којима се врши избор брачног партнера. Саговорници који сматрају да на складне односе у браку могу да утичу поједини културни обрасци и садржаји (говор, обичаји, одевање и томе слично), подржавају праксу сеоске ендогамије и етничке хомогамије²². Наведено илуструју и речи једне саговорнице:

„Ја би рецимо волела да ми зетови буду из мог села. И мој муж. А да живе гдегод, али да буду из мог села.“²³

Хомогамни бракови могу да се посматрају и као показатељ перцепције културних и религијских (верских) разлика²⁴. Хомогамији се, дакле, тежи због схватања по којем слични ставови и обрасци понашања смањују могућност конфликта између брачних партнера и, самим тим, доприносе складним

²⁰ Овим се подразумева ношење оних одевних предмета које Горанаци перципирају као симболе горанске традиције (димије, терлик, марама). Више о одевној пракси у Гори у садашњости видети: Хасани 2003; Schmidinger 2013; Ђорђевић Црнобрња 2015б, 60–70.

²¹ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи са породицом у Београду. Разговор смо водиле јуна 2018.

²² Практика хомогамије у осталим друштвеним срединама и етничким заједницама се образлаже на сличан начин, о чему сведоче поједина истраживања како у етнологији и антропологији, тако и у сродним дисциплинама (Прелић 2005, 51–64; Sedmak 2002; Sedmak 2012, 189–195; Илић 2010, 99–120; Rajković i Geci 2017, 279–304; Brettell 2018, 45–65).

²³ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи са породицом у Београду. Она и муж су из истог села. Разговор смо водиле јуна 2018.

²⁴ Питање везе између културних преференција које стичемо током социјализације и живота у одређеној средини и етнички хомогамних/хетерогамних бракова је истраживала, и то са више аспеката, и социолошкиња Матеја Седмак. Истраживања Матеје Седмак су ми помогла у сагледавању и разумевању питања етничке хомогамије/хетерогамије код Горанаца, упркос томе што је Седмакова истраживала у Словенији (Sedmak 2002; Sedmak 2012, 189–195). Она је, између осталог, констатовала да мање етничке заједнице у Словенији (Црногорци, Македонци) карактерише висок степен етничке хетерогамије (Sedmak 2012, 191).

односима у браку. С обзиром на то да је пракса склапања хомогамних бракова у горанској заједници присутна у континуитету, може се извести закључак да постоји јасно изражена граница *ми/они*, односно да су културом условљене разлике између *нас* и *других* изражене до те мере да се перципирају као препрека за брак. Разлике се, дакле, сагледавају као фактор са негативним утицајем на (складне) односе у браку. Ту се сада поставља питање примене одређених културних образаца и пракси изван Горе, односно у средини у коју су се доселили и настанили за стално. Другим речима, у којој мери и у ком погледу средина боравка може да утиче на смањивање културом условљених разлика и слабљењем границе *ми/они* и, самим тим, да допринесе склапању хетерогамних бракова.

Да ли ће се етнички хомогамни бракови тумачити као позитивна појава, зависи од контекста у којем се посматрају. С аспекта припадника горанске заједнице, они су пожељни, а уколико се посматрају у контексту процеса интеграције мањинске заједнице у већинску, они се могу сматрати показатељем интеграције која није у потпуности завршена. У вези с тим је уместо поставити питање да ли интеграција може да допринесе томе, односно да ли већи степен инклузије у средину боравка доприноси смањивању разлика и, самим тим, већем степену хетерогамности. Судећи према ситуацији коју затичемо у оквиру горанске заједнице у Београду и Тутину, интеграција сама по себи није утицала на хетерогамност, односно не уочава се директна веза између ње и избора брачног партнера. Етничку хомогамност у оквиру горанске заједнице такође није оправдано сагледавати као фактор који је успоравао интеграцију Горанаца у средину боравка. Када се посматра веза између хомогамних бракова и интеграције, потребно је имати у виду да успешност процеса интеграције зависи од низа фактора. У вези с тим је примерено довести у питање устаљено веровање да су етнички хетерогамни бракови добар показатељ успешности интеграције?²⁵

Аутори који етнички хомогамне бракове виде као један од разлога за успоравање процеса интеграције претпостављају да се у таквом браку културне особености средине боравка спорије прихватају у односу на хетерогамне бракове (Sedmak 2002). Наведено произилази из претпоставке да су културне особености сопствене заједнице присутне у већој мери у хомогамном браку него у хетерогамном (Brettel 2018, 45–65). Резултати истраживања које сам обављала у горанској заједници само донекле потврђују наведено.

Саговорници који су у етнички хетерогеном браку сматрају да је употреба горанског говора у оквиру породице врло важна за очување језика, а тим путем и горанског идентитета, али уједно деле мишљење да интензитет употребе горанског говора и практиковање горанских обичаја не зависе у толикој мери од етничке природе брачне везе, колико од самог појединца и

²⁵ Овим питањем, односно одговорима на њега се позабавила и Сонг у раду: „Is Intermarriage a Good Indicator of Integration?” (Song 2009, 331–348).

његове перцепције етничког и религијског идентитета. То потврђују и примери када су оба брачна партнера горанске припадности, а у кући се особености горанске културе и традиције користе слабије или подједнако као и у хетерогамним заједницама. Наведено се пре свега односи на употребу горанског говора и може се посматрати као последица уверења да је могућност несметане комуникације на српском (језику већине) пут ка бржој интеграцији. Саговорници настоје да омогуће својој деци (предшколски и школски узраст) да се с лакоћом интегришу у средину у којој живе²⁶ и због тога говоре с њима српски како би брже и лакше савладали тај језик (Ђорђевић Црнобрња 2014, 101–116). Хомогамни брак се, с обзиром на наведено, не би могао посматрати као модел брака који увек и у сваком погледу доприноси већем практиковању горанске традиције. У истраживаној заједници то пре свега важи за употребу српског језика. Према настојањима да се овлада службеним језиком, тешко је уочити разлику између хомогамне и хетерогамне брачне заједнице. Другим речима, етничка структура брака у случају употребе горанског говора у приватној сфери нема примарни значај, уколико код брачних партнера постоји намера и жеља да се савлада језик већине и оствари први, а по мишљењу саговорника и најважнији, корак у процесу интеграције њихове деце. Осим тога, наилазим на примере да су оба родитеља Горанци, рођени и одрасли у Гори, досељени су у Београд као одрасли људи, у приватној сфери користе горански као први језик комуникације, а да њихова деца користе српски као први језик комуникације и у кругу породице. Саговорници у образложењу наводе да могу да се споразумевају на горанском, с тим да њихово знање горанског није обимно као код њихових родитеља, односно да српски говоре боље. Користе га интензивно откако су започели школовање. Уједно додају да су се током школовања дружили углавном са вршњацима којима је српски први језик комуникације.

На овом месту објашњавам употребу горанског говора јер га саговорници сматрају важним симболом свог етничког идентитета. Осим њега, постоје и други који се наводе као важни за идентификацију са заједницом. То су одевање, обичаји, религија, антропонимија и прехрана. У вези с тим, важно је истаћи да се симболи горанске културе и идентитета практикују и испољавају само у оквиру приватне сфере, односно да се не испољавају у јавности, независно од тога да ли је у питању хомогамна или хетерогамна брачна заједница. Разлике у употреби горанских симбола треба сагледати, дакле, у оквиру приватне сфере, и у том контексту треба сагледати везу између њиховог практиковања и етничке структуре брака. Судећи према исказима саговорника, они се практикују у већој мери уколико је брак хомогаман. То пре свега важи за оне сегменте горанске културе и традиције који се тичу исхране, одевне, обичајне и религијске праксе.

²⁶ До сличних података и закључака долази и Чапо Жмегач, при истраживању трансмиграције економских миграната из Хрватске у Минхен (Ћаро Жмегач 2003, 117–131).

У том погледу се уочава извесна разлика по следећем основу – уколико је у питању хетерогамни брак Горанке с мушкарцем који није Горанац, онда практиковање горанске културе зависи од околности у којима живи. Истраживање показује да Горанке које живе у заједници с мужевљевим родитељима немају подједнаку слободу и могућности, као оне које живе у самосталном домаћинству. Показало се такође да је жени у хетерогамном браку теже практиковање горанске културне особености, у односу на мушкарца који је у таквом браку. Премда и то зависи од примера до примера, јер је разумевање и жеља да се прихвати разноликост ствар појединца и његових схватања етничког и религијског идентитета, као и улоге која им се придаје у животу. Следи да је свака ситуација јединствена, односно да није могућа било која врста уопштавања, јер као што сам навела – то како ће се ствари одвијати зависи пре свега од појединца и његове перцепције горанског идентитета и културе. Осим тога, стање које је затечено у време истраживања подложно је променама како под утицајем објективних (пресељење у иностранство, рецимо) тако и субјективних околности (рођење деце, удаја или женидба деце и томе слично), што може утицати на промену перцепције језичког, етничког, религијског или неког другог идентитета. Промене у перцепцији горанског идентитета код младих у садашњости један саговорник доводи у везу са процесом глобализације, који по, његовом мишљењу, утиче на то да:

„Данас је стил све збрда-здола.“ И додаје: „Данас свако гледа слободу, нико неће да буде спутан у неким његовим циљевима. Млади неће да буду робови нечега, да их ограничава било шта. Желе потпуну слободу.“

У вези са праксом склапања хомогамних бракова у 21. веку каже:

„У суштини наш менталитет је такав да ми гледамо да се у оквиру наше заједнице склапају бракови. Међутим, не можете ви натерати ако неко хоће па хоће да оде.“

Уједно се наводи да постоји интенција упознавања партнера који су горанског порекла а живе у иностранству:

„Свако гледа отприлике ко је вани, има ту љубави, свиђања између људи, али има и, по неком мом мишљењу, интереса, да се што мање пати. Код младих људи то делује да постоји ту и интерес.“²⁷

У првој деценији 21. века могу да се прате промене у начину избора брачног партнера. Данас приликом упознавања и успостављања комуникације између младих примарну улогу имају интернет и мобилни телефон. Упркос томе, порекло, односно етничка, као и религијска припадност, играју значајну улогу при избору партнера. Брак се и даље перципира као нешто што би

²⁷ Рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор обавила септембра 2018.

могло да допринесе очувању горанског идентитета. Према речима саговорника:

„Свако би требао да чува своје. Ја имам такво мишљење. Свако гледа унутар своје заједнице да би та заједница у крајњем случају опстала. Значајну улогу у том погледу имају: брак, језик и култура.“²⁸

Постоји схватање да ће се у таквом браку лакше и интензивније примењивати они садржаји горанске културе који значајно доприносе очувању горанског идентитета. То је донекле и разумљиво, јер их је једноставније одржавати самим тим што се практикују у приватној сфери комуникације, односно у сфери у коју спољни фактори не задиру директно. Премда поменуто схватање може да се посматра и као утицај конструкција о изградњи и наставку етничког идентитета, које су присутне у њиховој традицији и јавном дискурсу.

Опште је познато да миграције у другу средину могу да утичу на појаву етнички хетерогамних бракова (Sedmak 2012, 191–192). Навела сам да у случају горанске заједнице оне ипак нису изазвале значајније промене у постојећој пракси избора брачног партнера, о чему сведоче и истраживања других аутора (Derans i Žeslen 2011; Schmidinger 2013). Саговорници одлазак у Гору током летњих месеци сагледавају као кључни моменат за упознавање и дружење младих, као и за избор брачног партнера. Наведена пракса омогућава да се млади, који су стално настањени и живе у различитим градовима и државама, друже и забављају. Уколико се поштује правило избора партнера из истог села, као и правило етничке хомогамije, онда је врло вероватно да ће млади приликом боравка у Гори настојати да упознају потенцијалне партнере, односно да пронађу девојку или момка према сопственом избору, поштујући притом друштвена правила која постоје у тој средини, односно заједници. Заједница и њена правила имају значајан утицај на појединца када је у питању избор брачног партнера, о чему сведоче и подаци у литератури (Дивац 1995, 195–202; Николић 1995, 169–174.). Осим тога, породици је важан углед у сеоској и широј горанској заједници. С обзиром на то не чуди настојање да се избегну поступци или понашања која би могла да изазову осуду заједнице²⁹. То не значи да није било и да нема поступања мимо поменутих правила, како у прошлости (Isljami 1995) тако и у садашњости.

У прилог наведеном, саговорница која је у хетерогамном браку каже³⁰:

„Ја сам се удала за Србина. То је био шок. То је био шок за моју породицу. Нису могли да прихвате. Тата је тада још био жив и он

²⁸ Рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

²⁹ Наведено је илустровано и у књизи Истанбулске ране (Шефит 2018).

³⁰ Рођена 1978. године у Београду. Има средњу стручну спрему и запослена је у струци. Разговор са њом сам водила 2015. године.

се бунио на почетку. Да Вам кажем нешто, мој брат од тетке, он са мном не разговара. Е сад, има неко, не знам ујна, ујак, сестра од ујака, они су прихватили. Ја сам ишла онако како ме срце води. Ја сам се заљубила и шта ја сад да радим.“

Саговорница се удала са 29 година и у образложењу наводи да су је родитељи током одрастања васпитавали и усмеравали на брак унутар своје заједнице:

„То вам је некако усађено од малена. О томе се стално прича и прича и онда држиш ти то у глави. Тако вас уче и то је тако.“

Уједно наводи:

„Ја сам имала усађено то нешто. Али не можеш да утичеш на све ствари, нешто је ван нас.“

Из разговора са њом сазнајем:

„Имала сам ја момке који су били Горанци и онда сам патила.“

Према њеном мишљењу, на избор партнера изван њене заједнице порекла је утицало и то што:

„Ја сам се дружила са друговима и другарицама одавде.“

Хетерогамни бракови у оквиру горанске заједнице ипак нису толико често заступљени да бисмо их могли сматрати уобичајеном појавом. Саговорници их најчешће доводе у везу са животом у мултиетничкој средини. Према теренским налазима с којима располажемо – хетерогамну брачну везу заснивају најчешће појединци с вишом или високом стручном спремом. Наведено сматрам последицом постојања старосне границе за удају/женидбу (Дивац 1995, 195–202). Уколико се она пређе због наставка школовања, рецимо, неретко долази до склапања брака изван заједнице порекла. Данас је старосна граница за удају/женидбу померена и све је више Горанки и Горанаца који стичу факултетску диплому. Саговорници уједно додају да образовни ниво не би требало да представља препреку за склапање хомогамног брака. У образложењу наводе да је за контакт с горанском културом и традицијом задужена породица и шира сродничка заједница, односно да се у оквиру приватне сфере практикују садржаји карактеристични за горанску културу. Другим речима, томе се придаје већа улога и значај у васпитању и социјализацији, од утицаја садржаја и фактора који делују изван породичног окружења.

Етничка хомогамија/хетерогамија се доводи у везу и с бројношћу мањинске и већинске заједнице (Прелић 2005, 51–64; Илић 2010, 99–120; Sedmak 2002; Mrden 2010, 255–268; Lazar i Aćimov 2017, 397–410). Горанска заједница је, статистички посматрано, малобројна у односу на већинску, али и

у односу на неке друге мањинске заједнице у Србији (Попис 2011, 14–15)³¹. Упркос томе, заступљенији су хомогамни бракови. Не мислим да се таква ситуација може означити као специфична или препознатљива само за горанску заједницу. Особеном се може посматрати једино ако се пође од тога да Горанци данас живе углавном изван Горе, односно у окружењу које пружа могућност упознавања партнера различитих конфесија и етничке припадности, а упркос томе се даје предност брачном партнеру из заједнице порекла. Постојање могућности избора партнера у оквиру сопствене етничке, језичке и религијске заједнице, према појединим теоријама, смањује вероватноћу склапања хетерогамних бракова (Sedmak 2012, 191). Наведено једним делом даје одговор на питање зашто је хомогамија одржива упркос миграцијама и процесу интеграције.

Место закључка

У раду се сагледава утицај миграција и интеграције на избор брачног партнера, који је присутан у савременој горанској заједници. Полази се од претпоставке да миграције могу да подстакну промене у досадашњој брачној пракси, због околности које настају након миграција, како у средини иселења тако и у средини боравка. Процес интеграције се такође посматра као фактор који може да допринесе променама у поменутој сфери живота. У том контексту се избор брачног партнера и етничка структура брачне заједнице доводе у везу са стратегијом очувања културних особености горанске заједнице и горанског идентитета. Анализа наративног дискурса и подаци из релевантне литературе упућују на неколико закључака:

- То што Горанци и Горанке склапају углавном хомогамне бракове могло би да се доведе у везу с културном, религијском и језичком дистанцом између њих и осталих заједница у средини у којој су стално настањени. Сматра се да степен хомогамије указује и на обим дистанце, као и на њену стабилност (Sedmak 2002, 116). Хомогамни бракови се у том контексту могу тумачити као стратегија симболичког и реалног опстанка заједнице (Sedmak 2002, 116). Мишљења сам да такав начин посматрања и тумачења ситуације није увек оправдан, јер је важно узети у обзир како припадници горанске заједнице перципирају себе и своју заједницу у односу на већинску, рецимо, као и то како сагледавају и доживљавају разлике на релацији *ми/они*. С тим да и у том погледу није оправдано аутоматски ставити знак једнакости између колективног и индивидуалног нивоа перцепције и идентитетских пракси. При том је важно имати у виду да постојању одређене дистанце доприносе и друге заједнице у чијем окружењу се горанска заједница налази. Питање је, дакле, како већинска заједница перципира горанску као мањинску и како се сагледавају разлике

³¹ Горанци чине 0,11% становништва у Србији (Попис 2011, 15). Горанску заједницу посматрам као мањинску, с тим да у формално-правном погледу она није призната као таква.

на релацији *ми/они*, јер је то подједнако важно за настанак и опстанак одређене дистанце (Sedmak 2002, 85–86, 116).

- Саговорници боравак у Гори током летњег периода најчешће сагледавају као фактор који доприноси етничкој хомогамији. Индивидуа избором брачног партнера у оквиру свог села и/или горанске заједнице не исказује само припадност заједници, већ показује да прихвата и подржава њен систем вредности. У том контексту не треба занемарити контролу која постоји у заједници, пре свега на породичном и родбинском нивоу, односно коју заједница настоји да има над појединцем и која се, према речима саговорника, испољава у различитим сферама живота (одевање, избор брачног партнера, организовање свадбеног веселја итд.).
- Горанци и Горанке који су у хетерогамном браку имају унеколико другачији поглед на везу између избора брачног партнера и горанског идентитета. Не сматрају да су ти бракови ретки у оквиру горанске заједнице и да су тиме што су склопили хетерогаман брак „издали“ своју породицу, сроднике, горанску заједницу. Уједно деле мишљење да егзогамна брачна веза, сагледана на симболичкој равни, не представља претњу за горански идентитет и културу. Другим речима, сматрају да није брак, већ да су неки други фактори кључни за практиковање и одржавање културних особености горанске заједнице. У прилог томе се наводи да се горански говор не практикује само и увек у хомогамном браку, односно да су све чешћи примери употребе српског, рецимо, као првог језика комуникације и у приватној сфери. Наведено мишљење не иде у прилог тези о томе да само хетерогамни бракови воде интеграцији мањинске популације. Другим речима, хетерогамна заједница се може сагледати и као могућност ширења горанске културе и традиције изван оквира и граница горанске заједнице.
- Степен интеграције не утиче директно на праксу избора брачног партнера. Другим речима, између степена интеграције и хомогамије/хетерогамије није могуће ставити знак једнакости када је у питању пракса избора брачног партнера коју срећемо код припадника горанске заједнице.
- Свакако је евидентно да миграције нису значајније утицале на промене у оквиру постојеће праксе избора брачног партнера. Разлога за то има више, али се као кључан моменат може сматрати континуирани контакт Горанаца са Гором, као местом и простором на којем се окупљају и сусрећу током летњег распуста, и на којем организују догађаје који доприносе одржавању и практиковању оних културних модела и образаца који се у оквиру горанске заједнице перципирају као значајни и важни сегменти горанске традиције и идентитета³². Они се, осим тога, представљају истраживачу као константа, односно сегменти који су

³² „Права горанска свадба“ се, у том смислу, истиче као врло важан догађај, који, према речима саговорника, није могуће организовати изван Горе (Ђорђевић Црнобрња 2015а, 159–168) (уп. Brettell 2018, 45–65).

непроменљиви и стога важни за континуитет горанске традиције и идентитета, и то пре свега на колективном нивоу³³.

- Потребно је имати у виду и утицај који пракса избора брачног партнера у оквиру већинске заједнице има на праксу коју срећемо у оквиру мањинске заједнице. Уколико је у оквиру већинске заједнице евидентно да су заступљенији хомогамни у односу на хетерогамне бракове, није искључено да та пракса утиче на појаву хомогамије и у оквиру мањинске заједнице, односно да доприноси одржавању поменуте праксе унутар мањинске заједнице³⁴.
- Сви фактори који су узети у разматрање у раду утичу на праксу избора брачног партнера у оквиру посматране заједнице, с тим да њихов утицај не представља константу и није га оправдано посматрати изоловано у односу на склоп животних околности у којима се појединац и његова породица (родитељи, браћа, сестре) налазе у одређеном периоду живота. Питање везе између миграција, интеграције и брачне хомогамије/хетерогамије је, с обзиром на наведено, сагледавано без претензије уопштавања и генерализовања.

Литература

- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gasterbajtera*. Etnološka biblioteka knj. 75. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Blagojević, Gordana. 2005. *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 54. Beograd: Etnografski institut SANU
- Brettell, Caroline. 2018. „Material Culture, Memory and Commemoration: Family and Community Celebrations and Connections to ‘Home’ among Asian Indian Immigrants.“ In *Memory, Tourism and Migration*, ed. Sabine Marschall. Routledge.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2003. „Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu.“ *Narodna umjetnost* 40 (2): 117–131.

³³ Боравак у месту рођења, односно месту порекла, током годишњег одмора и летњег распуста уобичајена је пракса и у оквиру других трансмигрантских заједница (Антонијевић 2013; Markov 2018; Brettell 2018, 60).

³⁴ Било би добро да се том утицају посвети већа пажња, поготово у контексту посматрања везе између брачне хомогамије/хетерогамије и процеса интеграције припадника мањинских заједница у друштво пријема, јер успешност интеграције зависи, између осталог, и од околности које средина пријема ствара са намером да реализацију процеса интеграције учини ефикаснијом (Ђорђевић Црнобрња 2017, 619–637).

- Derans, Žan-Arno & Loran Žeslen. 2011. *Putovanje u zemlju Goranaca. Balkan, početak XXI veka*. Beograd: Medijska knjižara KRUG.
- Divac, Zorica. 1995. „Svadbени обичаји у Средачкој жупи и Гори. Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska.“ *Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike* 40/II: 195–202.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. „‘A zboriš našinski’ – o upotrebi goranskog govora u Beogradu.“ *Antropologija* 14 (2): 101–116.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015a. „‘The Gorani Wedding Ritual’ – Between Individual and Collective Memory.“ *International Journal for Cultural Researches* 6 (2014): 159–168.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015b. „Terlik – simbol etničkog i religijskog identiteta Goranaca.“ *Etnološko-antropološke sveske* 26 (n.s.) 15 (2015): 60–70.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2016. „Crisis, Migrations, Culture. On the Influence of the Economic and Political Crisis on Migration Patterns of Gorani People and Changes to Their Culture.“ *Ethnologia Balkanica* 18 (2015): 85–101.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2017. „‘Ne skretati pažnju na sebe’ – da li je i za koga je integracija migranata važna? Goranci u Beogradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 619–637.
- Gavrilović, Ljiljana. 1985. „Dodeljivanje dece posle razvoda braka kao pokazatelj položaja žene u društvu.“ *Etnološke sveske* VI: 11–17.
- Gavrilović, Ljiljana. 1989. „Probni brak u okviru savremene muslimanske porodice u jugozapadnoj Srbiji.“ *Zbornik Sjenice* 5: 93–107.
- Gorunović, Gordana. 2007. *Srpska etnologija i marksizam: naučno delo Špire Kulišića*. Etnološka biblioteka knjiga 22. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Hasani, Harun. 1995. „Migracije stanovništva Gore“. U *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike. Knj. 40/II, 149–166. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Hasani, Harun. 2011. „Goranes: A respected minority in Serbia, A persecuted minority in present-day Kosovo.“ In *Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804-2004)*. ed. Bataković D., 311–322. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and Arts.
- Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Idrizi Aljabak, Sadik. 2015. *Gora – jedan pogled unazad*. www.mlicanin.weebly.com/istorija-gore.html (preuzeto 9.1.2015).
- Ilić, Marija. 2010. „Narativi ličnog iskustva i međuetnički brakovi među Srbima u Mađarskoj.“ *Antropologija* 10 (3): 99–120.
- Isljami, Hamid. 1995. *Jusuf i Džemilja*. Beograd: Goragraf.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o ‘braku kupovinom žena’ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti.“ *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157–220.
- Lazar, Žolt, Aćimov, Danijela. 2017. „Mešoviti brakovi u Vojvodini kao indikator interkulture komunikacije.“ *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLII (2): 397–410.
- Malešević, Miroslava. 2004. *Didara. Životna priča jedne Prizrenke*. Etnološka biblioteka knjiga 14. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Markov, Ivaylo. 2018. „Social Status and Prestige in Conditions of Transnational Migration. Ethnographic Study among the Albanians from the Republic of Macedonia.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (3) (u štampi)
- Mrđen, Snježana. 2010. „Etnički miješani brakovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1970–2005. godina.“ *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 131: 255–268.
- Nikolić, Desanka. 1995. „Etnokulturni stereotipi stanovnika Gore i Sredačke župe“. U *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike. Knj. 40/II, 169–174. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Pavićević, Aleksandra. 2006. *Na udaru ideologija. Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini XX veka*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 57. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavlović, Mirjana. 2012. *Srbi u Temišvaru*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 78. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Petrović, Mina. 1997. „Etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi u Srbiji.“ *Teme, Časopis za društvene nauke*, g. XX Br. 3–4, 265–276.
- Pišev, Marko. 2010. „Kulturni model islamskog braka.“ *Antropologija* 10 (sv. 1): 49–79.
- Prelić, Mladena. 2005. „Etnička egzogamija kao faktor konstrukcije identiteta: primer Srba u Budimpešti i okolini.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII: 51–64.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2004/2005. „Višestruki identitet Čeha u Jazveniku.“ *Etnološka tribina* 27–28 (34/35): 237–287.
- Rajković Iveta, Marijeta, Rina Geci. 2017. „Albanski zlatari i pekari s Kosova u Zagrebu: migracije i etničko preduzetništvo.“ *Studia ethnologica Croatia* 29: 279–304.

- Redžepi, Ilber. 2014. *Gora i njene etničke karakteristike*. Dragaš: Omladinski savez Gore.
- Sedmak, Mateja. 2002. *Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri*. Koper: Knjižnica Annales Majora.
- Sedmak, Mateja. 2011. „Etnično mešani pari in družine. Izziv za socijalno delo.“ 189–195. NBN: SI.../PDF (preuzeto 25.10.2012)
- Schmidinger, Thomas. 2013. *Gora: Slawischsprachige Muslime zwischen Kosovo, Albanien, Mazedonien und Diaspora*. Wien: Wiener Verlag.
- Song, Miri. 2009. „Is Inter marriage a Good Indicator of Integration?“ *Journal of Ethnic and Migration studies* 35 (2): 331–348.
- Šefit, Ljajko. 2018. *Istanbulske rane*. Gornji Milanovac: Grafoprint.
- Vujaklija, Milan. 1996/97. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta
- Zejneli, Zejneli. 2015. *Goranci – svačiji i ničiji, a ipak svoji*. Subotica: Grafoprodukt.
- Zlatanović Sanja. 2003. *Svadba – priča o identitetu. Vranje i okolina*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 47. Beograd: Etnografski institut SANU.

Извори

- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima*. Republički zavod za statistiku, Beograd 2012.
http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%202.pdf Pristupljeno: 8.8.2018.
- Plan razvoja opštine Dragaš za period između 2013. i 2023. godine. Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Očuvanje biološke raznolikosti i upravljanje održivim korišćenjem zemljišta u opštini Dragaš*.
www.ks.undp.org/.../Dragash/.../Ser_MDP%20Part%202%202013-2023
Pristupljeno: 24.5.2015.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.